

UDK: 94 (497.5) "1903"
323.2 (497.5) "1903"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 2. 9. 2005.
Prihvaćeno: 4. 11. 2005.

Uzroci i posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903. godine

Agneza SZABO, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se istražuju uzroci te, osobito, posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903. godine. Dok su bitni uzroci demonstracija temeljeni na upornom kršenju nagodbenog Zakona na području financija te protuzakonitom nametanju mađarskoga jezika u službenu uporabu i u Hrvatskoj, slamanje tih ciljeva nije postignuto. Ali je, umjesto toga, stvorena politika "novoga kursa" (1903.), koja je s jedne strane otvarala vrata daljnjoj mađarizaciji javnoga života, a s druge, stvaranjem Hrvatsko-srpske koalicije, uvela u javni život u Hrvatskoj - protivno nagodbenom Zakonu - hrvatski ili srpski jezik, odnosno hrvatsko-srpski jezik.

Ključne riječi: napredna omladina, novi kurs, oporba, hrvatski jezik

Uvodne napomene

Prije nego se osvrnem na neposredne uzroke i posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj tijekom 1903. godine, koje su započele najprije u Zagrebu, a potom se ubrzo proširile po cijeloj zemlji s različitim oscilacijama, želim istaknuti već i u historiografiji dobro poznatu činjenicu, a ta je, da su demonstracije imale odjeka ne samo u Austro-Ugarskoj Monarhiji i izvan nje, nego i kod hrvatskog iseljništva, osobito u Americi. Hrvatsko je iseljništvo upravo tim demonstracijama, koje jesu bile u znaku općeg otpora protiv ugarskoga hegemonizma u Hrvatskoj, ali su u svojoj biti već od samoga početka nosile u sebi i jasne elemente politike "novog kursa", pružalo ne samo političku nego i materijalnu potporu. Upravo prepoznavanje tih elemenata, dakle politike "novog kursa", koja je istodobno išla kako za uspostavom suradnje s ugarskom oporbom, tako i za uspostavom "hrvatsko-srpske sloge", i na kraju organiziranjem Hrvatsko-srpske koalicije, bit će u središtu ovoga rada.

Uzroci demonstracija 1903. godine u Hrvatskoj

Kao što je u historiografiji također dobro poznato, dugoročne kao i neposredne uzroke hrvatskim političkim demonstracijama 1903. godine nalazimo prije svega u dualističkom uređenju Austro-Ugarske Monarhije (1867.)

s kojim nitko nije bio zadovoljan još od početka njegove uspostave, posebno slavenske zemlje (kojima žarište nezadovoljstva postaje Prag), pa niti Hrvatska. Uzroci hrvatskog nezadovoljstva postaju osobito aktualni nakon nametnutoga utanačenja Hrvatsko-Ugarske nagodbe (1868.), a pogotovo nakon njezine neuspjele revizije (1873.). Revizija Nagodbe nije uspjela riješiti goruća teritorijalna pitanja (Dalmacija s otocima, Istra s Kvarnerom, pitanje Rijeke), a spomenimo i stalno odgađanje reinkorporacije Hrvatsko-slavonske vojničke granice (koje je kasnije uslijedilo, i to postupno, s velikim zakašnjenjem). Donijela je revizija samo neznatnu preinaku u dotadašnjim financijskim odredbama, prema kojima se za Hrvatsku umjesto dotadašnjega paušala od 2,2 milijuna forinti uvodi tzv. tangenta od 45% hrvatskih prihoda kako će to iskazati zajednički ministar financija, i koja je kasnije u povodu produženja Hrvatsko-Ugarske financijske nagodbe (1889.) snižena na 44%. Upravo pitanje obnove financijske nagodbe između Hrvatske i Ugarske, koja se imala obnavljati svakih deset godina posredstvom pregovora između posebno imenovanih Kraljevinskih odbora od strane Hrvatskoga sabora i posebno od strane Ugarskoga sabora, dovodilo je redovito do sve oštrijih sukobljavanja, pri čemu se ugarska strana uvijek ponašala nadmoćnijom i na kraju pobjedničkom. Osim toga, hegemonističko ponašanje ugarske strane, osobito njezine vlade i Sabora, u pogledu sve očitijeg kršenja slova i duha nagodbenog Zakona (1868.) koji je podjednako imao vrijediti za obje zemlje, već je desetljećima izazivao u Hrvatskoj javne otpore kao u slučaju nametanja nezakonitih grbova (1883.), kada su vrhovi Monarhije uspjeli nametnuti Hrvatskoj komesarijat, što se zbog svoga, premda vrlo polaganog slabljenja, ipak ne će usuditi učiniti 1903. godine. Tome treba pridodati: događanja godine 1895., kada je javno spaljena mađarska zastava u Zagrebu, brojne otpore pojedinaca mađarskom jeziku na željeznicama te učestala javna uzrujavanja, osobito oporbena, kako medijska, tako i u Saboru u povodu neizbježne redovite obnove financijske nagodbe između dviju zemalja.¹ Pod teretom tih problema došlo je do političkih demonstracija 1903. godine, koje su potrajale cijele kalendarske godine i sporadično izbijale u gotovo svim većim hrvatskim gradovima i mjestima, uz podršku Hrvata u svijetu, ali su na kraju završile, ne sa slamanjem ugarskoga hegemonizma prema Hrvatskoj (koji se i nadalje provodio kršenjem slova i duha nagodbenog Zakona), nego stvaranjem politike "novoga kursa" i konačno stvaranjem Hrvatsko-srpske koalicije, kao i njezinom pobjedom na novim, ili prvima po redu parlamentarnim izborima nakon 1903. godine.

Temeljem Austro-ugarske nagodbe, imala se svakih deset godina obnavljati financijska nagodba između Austrije i Ugarske, a nakon njihovog međusobnog "sretnog" utanačenja, koje također nije prolazilo bez problema i međusobnih trzavica, uslijedio je od strane ugarske vlade i poziv Hrvatskoj da se i ona pripremi za međusobnu obnovu financijske nagodbe i daka-ko, međusobne pregovore, koji nisu prolazili bez teških problema i trzavi-

¹ Mirjana GROSS i Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992., 221-251, 465-501 i Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb 2001.

ca, također i politički obojenih, pa su pregovori znali potrajati i kroz duže vrijeme (mjeseci, pa i godine). Međutim, na samom početku 1903. godine, ministri predsjednici Austrije i Ugarske Ernst von Koerber i Koloman Széll uspjeli su, ali teškom mukom i pregovorima, obnoviti Austro-ugarsku financijsku nagodbu, a time i nastaviti daljnji, već dugo potresani život dualističke Monarhije. Uslijedio je nakon toga i službeni urgentni poziv hrvatskoj i ugarskoj strani, odnosno njihovim već konstituiranim saborskim Kraljevinskim odborima, da što prije završe već godinama odgađanu obnovu međusobne finacijske nagodbe. Međutim, neravnopravnost snaga pregovaračkih timova (saborskih Kraljevinskih odbora dviju zemalja), a time i podređenost hrvatske strane, u hrvatskoj se javnosti i političkoj oporbi, već godinama pripisivala promađarskoj politici bana Dragutina Khuen-Héderváryja (ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1883.-1903.), i stoga se već na samom početku političkih demonstracija 1903. glasno tražio njegov odlazak iz Hrvatske. Nastala je tada i dobro poznata narodna pjesma, koja je pozivala bana Jelačića u pomoć, upravo u borbi protiv Khuenove mađarizacije Hrvatske.

Međutim, za razvoj političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903., zajedno s njihovim uzrocima, a još više posljedicama, važno je spomenuti još jednu činjenicu. Naime, i ugarska je javnost, osobito oporbena, burno pratila, također i s političkim demonstracijama, mukotrpane pregovore kao i samu obnovu Austro-ugarske financijske nagodbe, i glasno isticala, da je Ugarska, također desetljećima u podređenom financijskom položaju prema Austriji. Zahtijevala je stoga ne samo veću, nego i potpunu financijsku samostalnost zemlje, a taj će primjer slijediti i hrvatska javnost zajedno s oporbom - premda bi postizavanje potpune financijske samostalnosti za Ugarsku značilo i ozbiljno, ako ne i konačno narušavanje dualističkog sistema Monarhije. I dalje, u hrvatskome slučaju, slične bi posljedice izazvalo i poništavanje Hrvatsko-ugarske nagodbe, što će u tijeku 1903. godine izrijetkom i zahtijevati liberalno krilo udružene hrvatske oporbe, odnosno mlada generacija koju će voditi istaknuti članovi - sudionici spaljivanja mađarske zastave u Zagrebu 1895. - i koji su kasnije, nakon odsluženja zatvorskih kazni, nastavili školovanje u Pragu, pa i drugim centrima Monarhije. Osim toga, načelno smirivanje političkoga stanja u Ugarskoj, nakon teško obnovljene financijske nagodbe s Austrijom, nije bilo dugog vijeka. Razlozi su ležali u službenom zahtjevu zajedničkoga Ministarstva rata u Beču austrijskom parlamentu i posebno ugarskom, da odobre povećanje broja unovačene vojske, a time i vojne troškove, što se dakako, imalo odraziti i na novačenje u Hrvatskoj. Ustvari, zajedničko Ministarstvo rata tražilo je dopuštenje da godišnje smije unovačiti 23.000 novih vojnika (novaka). Tu je, ustvari želju cara i kralja Franje Josipa I., austrijski parlament prihvatio bez komentara, ali ne i ugarski parlament. Ugarska je oporba, kojoj je na čelu bio radikalni Ferenc Kossuth (sin Lajoša Kossutha), ne samo opstruirala rad parlamenta uz postavljanje već dugo isticanog zahtjeva za punu ekonomsku nezavisnost Ugarske prema Austriji, nego je još dodatno zatražila uvođenje mađarskoga zapovjednog jezika kod ugarskih pukovnija zajedničke voj-

ske (u kojoj je, dakako, svoje jedinice imala i Hrvatska). To car i kralj Franjo Josip I. nije mogao prihvatiti. Svoju je odluku, u pogledu jedinstva vojske, a time i jedinstvenoga zapovjednog jezika (njemački), kralj usprkos burnih ugarskih demonstracija objavio početkom rujna 1903. godine. Dakako, politički događaji u Ugarskoj imaju odjeka i u Hrvatskoj, osobito ako govorimo o konačnim ciljevima jednih i drugih demonstracija, a ti su rušenje dualističkog sustava Monarhije (što dakako, zbog niza okolnosti, također i međunarodnih, tada nije moglo imati izgleda na uspjeh). Ali s time u vezi, želim istaknuti dvije bitne činjenice važne i za razvoj događaja u Hrvatskoj. Naime, hrvatska liberalna oporba, za sada još službena članica udružene hrvatske oporbe, odnosno Hrvatske stranke prava (jer se još nije uspjela konstituirati u zasebnu političku stranku), već je uglavnom, premda još ne i javno, uspostavljala suradnju s ugarskom opozicijom, jer je i ona protodualistička. Nije nebitno naglasiti da je ugarska opozicija podržavala hrvatsko-srpsku slogu, na čemu je također već duže vrijeme radila i hrvatska liberalna oporba, a dijelom i Hrvatska stranka prava. S tim u vezi valja promatrati i znatno ublaženo stajalište ugarskoga ministra predsjednika Kolomana Szélla prema demonstracijama u Hrvatskoj. Premda hrvatske demonstracije još uvijek imaju i snažno protumađarsko obilježje, Széll je izrazio nezadovoljstvo mađarskim novinstvom "zbog pretjeranog opisivanja protumađarskog ponašanja demonstiranata širom Hrvatske". Recimo odmah i to, da je već krajem svibnja 1903. godine ban Khuen-Héderváry, poznati branitelj dualizma, u dobro poznatom razgovoru s budimpeštanskim dopisnikom za bečki *Neue Freie Presse*, a koji su gotovo odmah objavile i *Narodne novine* u Zagrebu, također u navedenom smislu ocijenio demonstracije u Hrvatskoj, ali ipak tako da ih je doveo u vezu s primjerima ugarske opozicije. Ban je također kazao da obje stoje pod liberalnim vodstvom, koje, oslanjajući se na probleme koji su nastali u povodu obnove financijske nagodbe s Ugarskom, "želi izazvati revoluciju". Konačno je cijeli tijek događaja ocijenio kao "borbu protiv dualizma". U istom razgovoru, Khuen je također kazao, da je ta borba protiv dualizma "kod jednih nesvjestna", misleći na široke slojeve demonstiranata, a "kod drugih jamačno svjestna". Slične pojave, kazao je ban Khuen-Héderváry, "mogli smo zamijetiti u borbi Sjevernih Slavena u Austriji, koji su dakako brojno veći, kulturom i blagostanjem bogatiji, zato je i bila njihova borba dulja i ustrajnija". Ista borba, nastavio je ban, "rasplamtila se sada u južnoslavenskoj periferiji. Ovdje će biti borba kratkog vijeka. Ovdje je temperament živahniji, ali je materijalna osnova slabija, a s toga je uzrujanost manja."²

Tijek demonstracija u Hrvatskoj i njezine posljedice

I.

U središtu ovog rada nije tijek političkih demonstracija 1903. godine, kao i teška stradanja velikog broja ljudi i njihove imovine. Progoni su uglavnom obustavljeni odlaskom bana Khuen-Héderváryja, krajem lipnja 1903. godi-

² "Razgovor s banom", *Narodne novine*, Zagreb, 1903., br. 122 (29. V.), 546-547.

ne, na mjesto ugarskoga ministra predsjednika, što je prije svega bio znak povjerenja bečkoga Dvora. Najvažnije uzroke tih demonstracija već je utvrdila kako starija tako i najnovija historiografija.³ Ipak, za potpunije razumijevanje spomenutih bitnih posljedica hrvatskih političkih demonstracija u tijeku 1903., potrebno je osvrnuti se na njihovu genezu, kako bi se identificirali glavni nositelji upravo "revolucionarnih" zahtjeva, a kojih je bit rušenje dualističkog sustava. Njega je upravo, na tada još skroman, ali i postupan način, započeo u Hrvatskoj rušiti novi politički pravac poznat pod imenom "novi kurs" koji se stvarao već i prije Khuenova odlaska, a sve je uvjete svoga javnog nastupa stvorio već tijekom druge polovice 1903. godine.

Neposredni povod za pripremanje političkih demonstracija najprije u Zagrebu, a potom i u ostalim dijelovima zemlje, nalazimo u tome, što je ugarski Kraljevinski odbor više godina odbijao uvjete hrvatskog saborskog Kraljevinskog odbora (u kojemu sjede i članovi oporbe) o obnovi Hrvatsko-ugarske financijske nagodbe od 24. veljače 1903. godine.⁴ Bit je ugarskog protuodgovora bila u tome da Hrvatska svojim financijskim doprinosima ne udovoljava potrebe zajedničkih hrvatsko-ugarskih poslova, pa stoga Ugarska iz "bratskih" razloga uzdržava Hrvatsku i plaća njezine dugove u zajedničkoj blagajni. S druge pak strane, hrvatska je oporba već godinama dokumentirano tvrdila, i to bez razlike stranačke pripadnosti, kako Ugarska ustvari iskorištava Hrvatsku i zapostavlja u svakom pogledu, što ugarska strana, daka-ko, nije željela čuti. Stoga se i hrvatski zahtjevi sve više kreću u smjeru učvršćenja zajedničkog otpora kršenju duha i slova Nagodbe, ali i traženju politike "čistih računa", prije svega potpune financijske samostalnosti zemlje (što je pak, s druge strane, bilo u suprotnosti s postojećom Nagodbom).

Novi pokušaji hrvatskog otpora učinjeni su na samom početku 1903., kada su hrvatske oporbene stranke, barem privremeno, zaboravile stare političke nesuglasice te od neučinkovite Hrvatske opozicije, u koju su ušle Neodvisna narodna stranka i Stranka prava (15. siječnja 1902.), godinu dana kasnije konstituirale Hrvatsku stranku prava (29. siječnja 1903.). Prema tada objavljenom Programu (rezoluciji) Hrvatska stranka prava (HSP) ostaje vjerna državnom programu hrvatske politike (kako je to proklamirano 1894. i 1902. godine), ali sada svojom najvažnijom zadaćom smatra i sljedeće: 1. reformu izbornoga reda, 2. promjenu financijske nagodbe s Ugarskom, i to tako da Hrvatska dobije potpunu financijsku samostalnost i 3. ostvarenje zaštite seljačkoga posjeda, obrtničkog i radničkog staleža te građanske slobode (osobito potpuna sloboda tiska i javnoga udruživanja).⁵

³ Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1936., 318-343; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 103-187. Riječ je o izvanredno vrijednom historiografskom djelu s obiljem dragocjenih vrela i literature. Zanimljivo je da autor ustraje na nazivu kao što su "Skupštinski pokret", "Narodni pokret", ali mislim da je, ipak, riječ o političkim demonstracijama. Međutim, njihovi organizatori su molili dopuštenje za skupštine i sl., jer ga za organiziranje političkih demonstracija ne bi dobili.

⁴ Ulogu oporbe, a pogotovu Josipa Franka i Frana Vrbanića u hrvatskom Kraljevinskom odboru vrlo je dobro izložio S. MATKOVIĆ. (Vidi bilj. 3.).

⁵ J. HORVAT, *n. dj.*, 324-325, 330-331.

Za razumijevanje daljnjih političkih događaja, kao i samih demonstracija 1903. godine, važno je spomenuti da su u stvaranju HSP-a, kao i njezinog programa (rezolucije), osim istaknutih predstavnika starih stranaka (E. Kumičić, A. Petrović, A. Mlinarić i dr.), također sudjelovali i predstavnici Hrvatske samostalne radničke stranke (H. Sirovatka) te Napredne omladine (M. Heimerl). Heimerl, koji je tada jedan od istaknutih političkih suradnika zagrebačkog *Obzora* i član njegova uredništva (1901.-1904.), ulazi i u izvršni odbor upravo utemeljene Hrvatske stranke prava. On se već ranije zauzimao za financijsku samostalnost Hrvatske, izbornu reformu i snažnije isticanje narodnog obilježja hrvatske kulture. U međuvremenu bio je jedan od najužih suradnika Stjepana Radića kod spaljivanju mađarske zastave (1895.) te se nakon odsluženja zatvorske kazne, najprije školovao u Grazu, potom u Pragu, gdje je pod utjecajem T. G. Masaryka iznio svoje poglede na socijalna, politička i gospodarska pitanja svoga vremena. Uz to je širio ideju narodne samostalnosti južnih Slavena, a isticao se i kritikom tradicionalne hrvatske politike temeljene na povijesnom i državnom pravu, a na čemu je izričekom stajala i udružena oporba, sada HSP. U Pragu je suuređivao liberalni časopis *Novo doba* (1898.) koji je zagovarao uzajamnost hrvatske, srpske i slovenske mladeži. Osim s Radićem usko je počeo surađivati sa članovima kluba "Napredne omladine" (M. Dežman, M. Marjanović, M. Nehajev i dr.). Kao istaknuti pripadnik "naprednjaka" sudjelovao je u već spomenutoj fuziji dijela hrvatske oporbe, ali i u izradi izjave Napredne omladine, u kojoj je rečeno da Hrvatska napredna omladina stupa u novu Hrvatsku stranku prava s uvjerenjem da će u njoj naći široko polje za realni rad oko obrane naroda i njegovih socijalnih potreba. Štoviše, Hrvatska napredna omladina je nepomirljiva protivnica mađaronstva, kao i svake struje ili stranke, koja zakonski članak I. od god. 1868., dakle Hrvatsko-ugarsku nagodbu, smatra temeljem programa hrvatske narodne politike.⁶ Ali kao uvjereni liberal i slavenofil, Heimerl je već tada utkao u spomenutu izjavu Napredne omladine i njezino usmjerenje za reformom i preporodom čitavoga narodnog života u demokratskom smislu, ali koja istodobno hoće promjenu metoda narodne borbe, ali nipošto ne i njezinih ciljeva. Ta se promjena metoda narodne borbe ubrzo potvrdila na organiziranju brojnih javnih skupština koje odmah prerastaju u političke demonstracije, tim više, što je upravo Heimerl tijekom godine 1903. bio jedan od glavnih organizatora protestnih skupština koje su zahtjevale potpunu financijsku samostalnost Hrvatske, što je, dakako, u doba dualizma bilo nemoguće. Oštro je napadao bana Khuen-Héderváryja i mađaronsku politiku, a prezirao je i nijemstvo. Zbog izbijanja prosvjeda u Zagrebu uhićen je zajedno s Lavom Mazzurom i Josipom Pasarićem te je dva mjeseca bio u zatvoru. Nakon prestanka demonstracija Heimerl postaje jedan od osnivača Hrvatske napredne stranke (1904.), koja je nastavila zago-

⁶ I ovdje je jasna namjera rušenja Dualističke Monarhije. Za time će krenuti i hrvatska opozicijska politika nazvana "novi kurs", ali sada u suradnji s ugarskom oporbom (uskoro pobjedničkom na tamošnjim izborima) te "hrvatsko-srpskom slogom", što će dovesti i do nove političke grupacije, Hrvatsko-srpske koalicije. Upravo politika "novog kursa" bit će prava posljedica političkih demonstracija 1903. godine.

varati već ranije započetu hrvatsko-srpsku suradnju. Ujedno je bio vlasnik i odgovorni urednik njezinog liberalnog i protukatoličkog lista *Pokret*.⁷

Vratimo se na početke godine 1903. Prije svega recimo da su u Izvršni odbor nove oporbene stranke, HSP-a, ušli ljudi različitih opredjeljenja. Uz istaknute katoličke intelektualce i pravaše, kao i buduće osnivače Hrvatske pučke seljačke stranke, tu je osim M. Heimerla i više mladih liberala, od kojih ističem Ivana Lorkovića, Frana Supila i Hinka Sirovatku. Burne demonstracije koje će slijediti tijekom 1903. godine, ali i s manjim predahom sredinom ljeta, istaknuti će članovi Hrvatske napredne omladine iskoristiti za uspostavu čvrste suradnje sa Srpskom samostalnom strankom, u kojoj će naći i mladoga Svetozara Pribičevića, te zajedno s njom raditi na uspostavi Hrvatsko-srpske koalicije. Recimo također da će se ta suradnja uspostavljati kako uz suglasnost i potporu mađarske oporbe, pod vodstvom F. Kossutha, također budućeg pobjednika na izborima, tako i srbijanske vlade, doduše tajno, i to nakon sloma vladavine Aleksandra Obrenovića (1903.) te dolaska dinastije Karađorđevića na vlast.

Međutim, vratimo se u godinu 1903. Prije svega, nema nikakove sumnje, da su široki slojevi građanstva podržali političke zahtjeve dijela ujedinjene oporbe, sada HSP-a, a njihova je bit, kao što smo i pokazali, otpor mađarizaciji. Zbog toga je i upravo konstituirani HSP, u kome su i mladi liberali, sazvaio u dvorani "Sokola" u Zagrebu javnu pučku skupštinu s ciljem prosvjedovanja protiv postupaka Budimpešte, sada osobito ugarskog Kraljevinskog odbora i neuspjele obnove financijske nagodbe s Hrvatskom. Skupština je uz dopuštenje Khuenova režima zakazana za 11. ožujka iste godine, a protivno očekivanjima režima, na skupštinu se odazvalo oko osam tisuća ljudi, dakle više od 10% punoljetnoga građanstva. Na skupštini je, osim velikog broja srednoškolaca i studenata, bilo oko 75% radništva koje je već bilo nošeno socijalističkim idejama, na čiju je pogubnost "osobito za našega seljaka" već godine 1898. upozoravala saborska oporba. Međutim, razlog tako velikom odazivu nalazimo u radikalizmu Napredne omladine. Njezin istaknuti pripadnik, i dobro poznati suradnik M. Heimerla, tada još mladi novinar Milan Marjanović, anonimno je sastavio letak pod naslovom "Narode", koji je u vrlo kratkom vremenu, usprkos kontroli Khuenove policije, raspacavan po svim dijelovima Hrvatske. U letku se pozivalo na opću koncentraciju svih društvenih snaga i na izbjegavanje "svih neprijateljstava". Osim toga, Marjanović je kazao, da se jedino nemirima može zbaciti Khuenova tiranija, a aktuelno pitanje Bosne i Hercegovine prepustio je, zasada, vrhovima Monarhije. Istodobno se pojavila i brošura Franka Potočnjaka, nekadašnjega pravaša, sličnoga sadržaja. Marjanovićev je letak imao snažnan utjecaj na javnost i brzo se širio.⁸ Valja istaknuti, da je zagrebačka skupština prošla u miru, a da su na njoj kao i na skupštinama koje uskoro preraštaju u demonstracije i održavaju se u gotovo svim većim hrvatskim grado-

⁷ S. MATKOVIĆ, "Milan Heimerl (Heimrl), političar i publicist", *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb 2002., 498-499.

⁸ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 163-164.

vima (Osijek, Križevci, Karlovac, Brod, Senj, Velika Gorica, Gospić i Sušak), uz zapaženo vodstvo mladih liberala iz vodstva Napredne omladine (S. Radić, M. Heimerl, M. Dežman, I. Lorković, M. Marjanović, L. Mazzura, Hinko Krizman, M. Miškulin, i dr.), sudjelovali i pripradnici "stare" generacije, dakle istaknuti intelektualci "obzoraške" orijentacije (M. Derenčin, Š. Mazzura, I. Zahar, J. Pasarić i dr.). Dakako, *Obzor*, koji je opširno pratio skupove, kao i njihove govornike, dnevno je plijenjen.

Međutim, povod stvarnim demonstracijama bio je, prema rezultatima starije, pa i najnovije historiografije, ponešto "servilni govor" tadašnjega rektora zagrebačkoga Sveučilišta Vjekoslava Klaića u povodu promocije sina Armina Pavića, tada odjelnoga predstojnika Zemaljske vlade u Zagrebu. Povodom toga, studenti su održali prosvjednu skupštinu u zgradi pjevačkog društva "Kolo" (24. ožujka). Govori su ubrzo s akademskih pitanja skrenuli na aktualna politička pitanja, a na to su pripadnici Napredne omladine i računali. Nakon što su se izredali govornici, burne su demonstracije nastavljene pred zgradom "Narodnih novina" (zgrada na uglu Frankopanske ulice i Deželiceva prilaza) uz povike "Abzug Khuen!", "Abzug Mađaroni!". Međutim, nastavak je demonstracija izazvan postavljanjem mađarskog natpisa na novoj zgradi Ravnateljstva željezničke uprave u Zagrebu – "Magyar kiraly allam vasutak" (Mađarska kraljevska državna željeznica). Uz opravdane oštre napise oporbenog tiska, osobito *Obzora* u kome pripadnici Napredne omladine imaju veliki utjecaj, slijedile su uskoro i burne demonstracije u Zagrebu. Khuenova policija započela je uhićenjima, prije svega istaknutih vođa Napredne omladine, pa i samih demonstiranata (S. Radić, H. Sirovatka i dr.). Slijedila je i zabrana demonstracija, kao i svih prosvjednih skupština. Međutim prividan mir, na koji je razjarenu mladež pozivao i sam J. Frank, također i na molbu vladinih organa, narušen je nepuna dva tjedna kasnije (11. travnja 1903.) isticanjem velike mađarske zastave na željezničkom kolodvoru u Zaprešiću u znak proslave ukidanja austrijskog apsolutizma i proglašenja mađarske ustavnosti. Time je dvadesetogodišnja borba protiv nezakonitih mađarskih zastava u Hrvatskoj postigla svoj vrhunac. Tamošnji seljaci, vjerojatno pripremljeni od prvaka liberalne oporbe, silom su skinuli zastavu, polili je petrolejem i zapalili. Na mirnom povratku kući, u Brdovec, presreli su ih oružnici. U nastaloj gužvi ranjeno je više seljaka, a Ivan Pasarić je ubijen.⁹ Budući da se u nedjelju 12. travnja slavio Uskrs, zavladao je zatišje s objiju strana. Međutim, od 15. do 19. travnja nastavljene su burne demonstracije u Zagrebu sa svim obilježjima početka krvave francuske revolucije. One u tijeku svibnja zahvaćaju i ostale dijelove zemlje, kao i već spomenute gradove. I seljaštvo također napada nositelje vlasti, promet je paraliziran, razaraju se željezničke pruge, a prijeki sudovi koji se užurbano uvode, ne donose mir.

II.

Duboke metodološke razlike između mladih liberala u krilu HSP-a, koji im je još uvijek i svojevrsno sigurno uporište za što uspješnije javno politi-

⁹ J. HORVAT, *n. dj.* 334-335; S. MATKOVIĆ, vidi navedeno djelo ovdje u bilj. 3.

čko djelovanje u narodu, te osobito vodstva HSP-a, dobro su vidljive u svojevrsnom prosvjednom pismu, što ga je vodstvo stranke 22. travnja 1903. godine službeno uputilo banu Khuen-Héderváryju. Pismo je prožeto otvorenim pravničkim načinom nabiranja problema koji već desetljećima uistinu tište hrvatski narod, ali i finoćom nastupa, rekli bismo i stila. Naime, vodstvo HSP-a zatražilo je od bana da se i prije nego što se sastane Sabor donešu "takve zakonske odredbe koje će umiriti protuzakonskim činima povrijeđenu pravnu svijest pučanstva." Zanimljivo je spomenuti, da vodstvo HSP-a uvjerava bana da najnoviji događaji u Hrvatskoj i Slavoniji, tj. burne demonstracije, nisu "posljedica agitacije hrvatske oporbe, ni tajnog rovarjenja tzv. bečke kamarile protiv Ugarske", što je tada još isticala ugarska oporba, nego su one "naravna posljedica onoga političkoga sustava koji provrađa vladavina Vaše Preuzvišenosti." Riječ je dakle o upornom kršenju slova i duha Hrvatsko-ugarske nagodbe, osobito u pogledu javne upotrebe hrvatskoga jezika i javnih insignija (natpisi, zastave, grbovi), zatim zatiranje ustavnih prava, kao što su sloboda tiska, sloboda javnih okupljanja, nesnosni sudski progoni, nesamostalnost sudova itd. Vrijedno je spomenuti da pismo banu, ili tzv. "predstavku o manifestacijamu" nije potpisao niti jedan član mladih liberala, što ne bi trebalo čuditi s obzirom na činjenicu da su tada mnogi od "naprednjaka" bili uhićeni, a neki su, barem privremeno, pobjegli iz Hrvatske.¹⁰ Dakako, ban Khuen nije odgovorio na pismo oporbe, ali je uskoro dao već spomenuti intervju budimpeštanskom dopisniku bečkih novina, a potom preuzeo i visoku dužnost ministra predsjednika ugarske vlade.

Međutim, i nakon Khuenova odlaska iz Hrvatske kao i imenovanja novoga hrvatskoga bana, grofa Teodora Pejačevića, za čijeg su banovanja uhićeni uglavnom pušteni iz zatvora, "khuenovština" je ipak ostala. To će se uskoro potvrditi i novim političkim demonstracijama istoga karaktera tijekom drugog dijela iste kalendarske godine. Tada će mladi liberali nastaviti, i to užurbano, postavljati svoje političke ciljeve. Tome će pridonijeti i nove okolnosti. Naime, Khuenov intervju i odlazak iz Hrvatske, ali i njegov neuspjeh na čelu ugarske vlade, a time i nemogućnost bilo kakvog utjecaja na događaje u Hrvatskoj te slom dinastije Obrenovića u Srbiji, koja je bila spremna surađivati s Bečom, kao i dolazak Karađorđevića, imali su važnost za daljnje događaje u Hrvatskoj. Hrvatskim liberalima, koji su već u siječnju 1903. svojom neposrednom izjavom Napredne omladine postavili temelje nove stranke, dobro je poslužila radikalizacija situacije, ali i ostvarivanje politike "novog kursa". Tome je svakako išlo u prilog i odbijanje austrijskog ministra predsjednik E. von Koerbera da se u Beču prime delegacije pokrajinskih Sabora iz Dalmacije, Istre i Trsta. Povrijeđeni neprimjerenim postupkom predsjednika vlade, delegati su putem novinstva o položaju Hrvatske u Monarhiji obavijestili europsku, i dakako američku javnost, a time i Hrvate u Americi (kamo se već sprema i H. Sirovatka). Zanimljivo je da se američki Hrvati od samoga početka solidariziraju sa zahtjevima demonstranata u Hrvatskoj, ali i s politikom mladih liberala, osobito u pogledu stvaranja politike "novoga kursa" kao i "hrvatsko-srpske sloge".

¹⁰ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 168; J. HORVAT, *n. dj.* 338-339.

Važna je još jedna činjenica. Tijekom prvoga vala protumađarskih, a dijelom i protukhuenovskih demonstracija u Hrvatskoj, zagrebački su Srbi odbili Khuenov poziv, da baš sada istaknu ćirilicne natpise na svojoj banci u Zagrebu, što bi, kako se ban nadao, moglo utjecati na ton, ali i tijekom protumađarskih demonstracija. Štoviše, već početkom lipnja, dakle u vrijeme kada je ban Khuen još u Hrvatskoj, Svetozar Pribićević, član Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj, ali i prijatelj hrvatskih mladih liberala, prije svega njihova vodstva, objavio je u *Novom Srbobranu* promjenu kursa dosadašnje srpske politike prema Hrvatskoj. Pribićević ističe: "Nitko nam ne može zamjeriti da, pravac svoje politike udešavamo prema bitnim interesima srbstva. Ti interesi zahtijevaju da srbski narod uzme u zaštitu samostalnost Kraljevina Hrvatske i Slavonije prema svim faktorima, kojima je ona na putu. [...] Srbi su spremni povući sve posljedice; koje dolaze od narodnog načela u pitanju sjedinjenja na temelju ravnopravnosti Hrvata i Srba."¹¹

Već je spomenuto, da je ugarska oporba podržavala hrvatsko-srpsku slogu, time, dakako i suradnju, vjerojatno i zbog dolaska Karađorđevića na vlast u Srbiji, koji sve otvorenije dolaze u sukob s Bečom. Treba reći i to, da je uskoro i srbijanska vlada, doduše potajno, pomagala hrvatsko-srpsku suradnju, koje je bit upravo i politika "novog kursa" kojoj će stvarne temelje krajem 1903. godine postavljati dobro poznati član hrvatskih liberala Frano Supilo, ali i urednik riječkog *Novog lista*. Osim toga, ugarska je oporba također vrlo rado čula i *Obzorov* komentar na kraljevu odluku, početkom rujna 1903., u povodu njegovog konačnog odbijanja službene uporabe mađarskog jezika kao komandnoga jezika u zajedničkoj vojsci. Bit je *Obzorova* komentara, kojega, kako je spomenuto, uređuju istaknuti vođe hrvatske liberalne opozicije: "Kruna otklanja narodne zahtjeve što je u vojsci traže Mađari, a za njima drugi narodi ove monarhije, koji nisu Nijemci [...]. Nijemci i Mađari podijelili su međusobno vlast nad velikom većinom drugih naroda. A sad, kad su se ova braća zavadila, zovu nas, Slavene, Rumunje i Talijane, da im pomažemo jednim protiv drugih! Ne ćemo gospodo Nijemci u tom pogledu s vama protiv Mađara, kao što nebismo s Mađarima protiv vaših pravednih zahtjeva. Došlo je vrijeme i za nas da počenom već jednom misliti na se i raditi za sebe."¹²

Bilo je to vrijeme, dakako prema *Obzoru*, ali i prema riječkom *Novom listu*, pa i prema *Novom Srbobranu*, za stvaranje politike "novog kursa" u Hrvatskoj, a potom i Hrvatsko-srpske koalicije, koju će osim većeg dijela Hrvata u Americi te HSP-a u Hrvatskoj, podržati i ugarska oporba, koja se kao ni Srbi ne će odricati svojih političkih, ustvari hegemonističkih interesa u pogledu Hrvatske, premda će se koplja lomiti najprije na Bosni i Hercegovini. Tome su pridonijeli i novi politički događaji u Hrvatskoj, ali i Ugarskoj. Prije svega protumađarske demonstracije u Hrvatskoj su nastavljene, a jedan od glavnih povoda jest i isticanje mađarske zastave na željezničkom kolodvoru u Zaprešiću, ovoga puta u povodu rođendana cara i kralja

¹¹ J. HORVAT, *n. dj.*, 346.

¹² *Isto*, 347.

Franje Josipa I. (18. kolovoza 1903.). U Zaprešiću i opet dolazi do krvoprolića. Pokušaji mađarizacije vidljivi su i dalje na željeznicama. Međutim, protumađarske demonstracije, koje se nastavljaju širom zemlje, izazivaju i svojevrsna trvenja među hrvatskim strankama, odnosno udruženoj Hrvatskoj stranci prava. Inicijativu žele preuzeti frankovci, koji već duže vrijeme, zbog svoje ustrajnosti na temeljima hrvatske državotvorne politike, ali i protusrpske politike, nastoje iz HSP-a izbaciti Naprednu omladinu. Osim toga, i sami se frankovci, sada maksimalno uključeni u tijekove novih protumađarskih demonstracija, žele osamostaliti. Dobar, ali i konačan povod za to, našli su frankovci prilikom otkrivanja spomenika Anti Starčeviću u Šestinama kraj Zagreba na dan 11. listopada 1903, ali bez suradnje s vodstvom HSP-a. Bio je to i konačni njihov razlaz s HSP-om, ali i konstituiranje Starčevićeve hrvatske stranke prava, koja dakako zbog svoga radikalizma (hrvatskog) i sudjelovanja u demonstracijama koje uskoro jenjavaju, sve više jača i dobiva na ugledu u hrvatskoj javnosti.¹³

Međutim, snagu HSP-a oslabio je uskoro i sam Stjepan Radić osnivanjem Hrvatske pučke seljačke stranke (1904.). Iste je godine osnovana i Hrvatska napredna stranka. Sve te okolnosti vješto je iskoristio Fran Supilo, koji je bio uvjeren da je prvi val političkih nemira u Hrvatskoj (dakle prije Khuenova odlaska) u svojoj biti odlučan za stvaranje buduće hrvatske politike.¹⁴ Temeljnim nositeljem buduće hrvatske politike Supilo je smatrao Hrvatsko-srpsku koaliciju. Ostvaranjem ove političke maksime započeo je već tijekom druge polovice 1903. godine, a pogotovu pripremanjem "Riječke rezolucije" koja je nastala u tijesnoj suradnji s uskoro pobjedničkom ugarskom oporbom te vodstvom ostatka HSP-a. "Rezolucija" je donesena 3. listopada 1905., a potpisana je u Rijeci 5. listopada iste godine. Ona se u svojoj biti ne razlikuje od Hrvatsko-ugarske nagodbe, premda je u svoj program, uz isticanje teritorijalne cjelovitosti zemlje i podršku ciljevima ugarske oporbe, istaknula i bitne zahtjeve udružene opozicije, odnosno HSP-a, od 29. siječnja 1903. godine. Kao što je poznato, "Riječku rezoluciju" nisu potpisali frankovci, niti upravo utemeljena Hrvatska pučka seljačka stranka, ali je bitno da su je potpisali službeni predstavnici Hrvata iz pokrajinskog Sabora u Dalmaciji sa sjedištem u Zadru. Hrvati iz istarskoga pokrajinskog Sabora, zbog mađarskog ponašanja u Rijeci, nisu potpisali "Rezoluciju". No, pitanje Rijeke ionako nije izravno ušlo u tekst "Rezolucije".

Novoj su se političkoj orijentaciji odazvali austro-ugarski Srbi, pa čak i dalmatinski Talijani. Uskoro je, posredovanjem Srpske samostalne stranke sa sjedištem u Zagrebu, u kojoj već tada ima važnu ulogu Svetozar Pribičević, došlo do potpisivanja "Zadarske rezolucije" (17. listopada 1905.).¹⁵ Međutim, njezina je bit bila u tome što se tražilo da hrvatski narod podijeli svoju suverenost sa srpskom manjinom u Hrvatskoj. Ovo je, također i pod jakim utjecajem Hrvatske napredne stranke, dovelo do stvaranja nove političke grupacije, Hrvatsko-srpske koalicije (12. prosinca 1905.). Iako ne spada u temu

¹³ J. HORVAT, *n. dj.* 348-349; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 177-178.

¹⁴ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 169-170.

¹⁵ Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1962., 462-467.

ovog rada iznošenje i njezinog političkog programa, recimo samo da je upravo ta koalicijska skupina, sada udružena hrvatsko-srpska oporba, došla na vlast već na idućim izborima (1906.), te da je jedan od njezinih prvih poteza bilo javno kršenje nagodbenog Zakona u pogledu hrvatskoga jezika kao službenoga jezika u Hrvatskoj. Koalicija je u javnu upotrebu uvela "hrvatsko-srpski jezik" i to je nametnula i na postupno objavljivane dokumente od 1880. godine.¹⁶

Ovaj rad, kojemu je cilj prepoznavanje glavnih posljedica političkih demonstracija 1903. godine, smatram samo prilogom i poticajem za daljnja istraživanja.

SUMMARY

CAUSES AND CONSEQUENCES OF THE POLITICAL DEMONSTRATIONS IN CROATIA IN 1903

The causes of the political demonstrations in Croatia in 1903 were tied to the flagrant disregard of the legal terms of the 1868 Agreement. Primarily, these concerned violations of financial arrangements, but they had a political aspect as well, especially as regards the language of choice for official matters, which according to the 1868 Agreement had to be "the Croatian language." Along with this, the Agreement was violated with regards to the public use of insignia (coat of arms, flags, signs), which according to the legal terms of the Agreement could only be Croatian. The political demonstrations in Croatia in 1903 without doubt display the highly developed political consciousness of the Croats within Croatia, as well as abroad, displaying the emigrants' tie to the "homeland." The real consequences of the political demonstrations of 1903 are not a positive omen. Namely, none of the important political demands was addressed (e.g. the financial independence of the country), while none of the means by which the magyarization of public life in Croatia (railways) was being attempted was removed. Moreover, the skillfully imposed politics of the "new course," on the one hand, enabled the continuation of the attempted magyarization of the land, and on the other, opened the way for the Croat-Serb Coalition to gain power. It was the Coalition which succeeded in erasing the official use of the Croatian language from public life in the country and the imposition of the official use of the "Croatian or Serbian," or "Croato-Serbian" language, well before 1918.

Key words: Progressive Youth, "New Course" in Croatian policy, opposition, Croatian language, national identity

¹⁶ Zasad ističem *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. 1905.*, Zagreb 1913. (Ur. R. Signjar). Sve rubrike koje govore o materinskome jeziku, također i za 1880. godinu, govore o "hrvatskome ili srpskome jeziku", premda je po slovu nagodbenog Zakona, koji je tada još uvijek na snazi, u Hrvatskoj u službenoj upotrebi hrvatski jezik. Tada nije bilo nikoga u Hrvatskoj da upozori na tu činjenicu, još manje da organizira "narodne" ili pak "skupštinske pokrete", a kamoli političke demonstracije.